
UDK: 27 (497.6 Sarajevo) "00/05"
Pregledni naučni rad

PRILOG POZNAVANJU NAJRANIJE HISTORIJE KRŠĆANSTVA NA ŠIREM PODRUČJU GRADA SARAJEVA

Edin Veletovac
Sarajevo, Bosna i Hercegovina

Apstrakt: U radu se na osnovu arheološkog materijala i pisanih izvora obrađuje najranija historija kršćanstva na širem prostoru današnjeg grada Sarajeva i okoline koja mu gravitira. Razdoblje koje će se analizirati u ovom radu obuhvata vremenski period I–VI stoljeća n. e. Analiza će u završnom dijelu ponuditi i određene smjernice u pogledu procesa kristijanizacije, te najranije crkvene organizacije na ovom prostoru, a sve u cilju otvaranja novih pitanja koja će u budućim istraživanjima dodatno pomoći u rasvjetljavanju ovog važnog problema.

Ključne riječi: rano kršćanstvo, kasna antika, Sarajevo, kasnoantičke bazilike, Bestoenska biskupija

Abstract: The paper uses archeological material and written sources to analyze the earliest history of Christianity in the wider territory of present-day Sarajevo and its surrounding area. The historic period to be analyzed in this paper is the period from the 1st to 6th century AD. In its final part, the analysis will offer certain guidelines in terms of Christianization processes and the earliest church organization in this territory in order to raise new questions that will shed new lights on this problem in future research.

Keywords: Early Christianity, Late Antiquity, Sarajevo, Late Antiquity basilicas, Bestoen bishopric

Uvodne napomene

Sarajevo se nalazi u centralnom dijelu države Bosne i Hercegovine i njen je glavni grad. Na jugozapadu je omeđeno planinama Bjelašnicom i Igmanom, Trebevićem na jugoistoku, te planinama srednje visine na sjeveru i sjeverozapadu. Iako gradu Sarajevu prema administrativnom uređenju od 1995. godine pripadaju samo četiri općine (Stari Grad, Centar, Novo Sarajevo i Novi Grad), u razmatranje ovog rada uzeta su i pojedina područja koja danas ne pripadaju striktno ovom urbanom centru. U pitanju su lokaliteti Gornji Kotorac iz opštine Istočna Ilidža, te Podlugovi iz općine Ilijaš, koji su prije 1995. godine činili sastavni dio glavnog grada, a i danas mu prirodno gravitiraju.

U uvodnom dijelu potrebno je istaći i nejednakost u arheološkom materijalu i pisanim izvorima. Međutim, takva okolnost ne bi trebala predstavljati osobiti problem, jer glavni predmet, odnosno zadatak ovog rada, nije stavljanje istih u jedan širi historijski kontekst, već čisto prezentiranje istog, s jasno usmjerenim i određenim samo na sarajevsko područje. Također, to je činjenično stanje stvari, te nije nešto na šta bi se moglo utjecati iz današnje perspektive, pa se istraživači shodno tome moraju prilagoditi situaciji. Da ne bude zabune, isto tako se mora razjasniti još jedna pojedinost. S obzirom na problematiku istaknutu u naslovu rada, isti nema namjeru baviti se širom političkom i religijskom slikom kasnoantičkog perioda u provinciji Dalmaciji, te se stoga svi navedeni pisani izvori nastoje dovesti u kontekst veze sa ovdje usko definiranim područjem, a ne obrnuto. Takvo što je jedan zaseban problem i on treba biti tema odvojenog naučnoistraživačkog rada.

Prvi pisani dokazi o prodoru kršćanstva u rimsku provinciju Dalmaciju javljaju se još u prvom stoljeću, odnosno neposredno nakon smrti Isusa Krista i to svega nekoliko decenija poslije.¹ Ipak, duboka unutrašnjost ove administrativne cjeline, a koja se danas nalazi u sklopu države Bosne i Hercegovine, relativno kasno je u odnosu na neke druge oblasti Rimskog Carstva upoznala dotičnu religiju. Prvi

¹ *Jer Dema me, pošto je ljubio sadašnji svijet napustio i otišao u Solun; Krescent u Galaciju, Tit u Dalmaciju. (Novi Zavjet, Druga poslanica Timoteju, 4, 10)*

konkretni tragovi njene prisutnosti na ovom području pronađeni su na lokalitetu Panik kod Bileće, a datiraju u zadnjoj trećini III stoljeća.² Međutim, kršćanstvo se nije ravnomjerno širilo u unutrašnjosti Dalmacije i u jednakom vremenskom razmaku, već je to bio proces koji je trajao duže od dva stoljeća. Imajući u vidu da je prostor Hercegovine bio u neposrednom zaleđu velikih primorskih centara i samim time mnogo podložniji protoku novih informacija i ideja, sasvim je logično očekivati da se njegovo stanovništvo prije upoznalo sa “novom” religijom za razliku od krajeva koji danas pripadaju području centralne i istočne Bosne.

Sarajevska kotlina sa svojim urbanim centrom u gradu Sarajevu nalazi se upravo u okviru ove srednjobosanske regije. U periodu rimske vladavine činila je sastavni dio administrativne oblasti municipija *Aquae*, čije se središte nalazilo na području današnje opštine Ilidža.³ Samo ime govori da se ovo naselje razvilo oko termalnog sumpornog izvora koji je bio ljekovitog karaktera. Municipij *Aquae* je osim sarajevskog područja, koje je činilo njen centar, obuhvatao najvjerojatnije i najveći dio gornjobosanskog teritorija (uključujući i brezanski), zatim oblasti Vareša, Visokog, Lepenice i Fojnice, kao i pojas planine Bjelašnice.⁴ Urbano središte na Ilidži i krajevi koji su mu neposredno gravitirali svoj vrhunac doživljavaju tokom III i IV stoljeća, dok se postepeno slabljenje počinje osjećati tek početkom V stoljeća.

Na ovom području u predrimsko i u rano rimsko doba živjela je ilirska zajednica Dezitijata, koji su u kasnoj fazi rimskog osvajanja zapadnog Balkana bili jedni od glavnih predvodnika otpora indigenog stanovništva Dalmacije i Panonije.⁵ Autohtona populacija Dalmacije, a pogotovo ona u unutrašnjosti provincije

² Irma Čremošnik, “Prvi tragovi kršćanstva na nalazima vile u Paniku”, *Situla*, Narodni muzej Slovenije, Ljubljana, 1974, br. 14/15, 243–248.

³ O municipiju *Aquae*, više: Ivan Kellner, “Rimski gragjevni ostanci u Ilidžama kod Sarajeva”, *Glasnik Zemaljskog muzeja*, Zemaljski muzej, Sarajevo, 1895, VII, sv. 2, 161–198 + Tbl I – 10; Esad Pašalić, “Rimsko naselje u Ilidži kod Sarajeva”, *Glasnik Zemaljskog muzeja*, arheologija, nova serija, Zemaljski muzej, Sarajevo, 1959, sv. XIV, 113–136; Ivo Bojanovski, *Bosna i Hercegovina u antičko doba*, ANUBiH, Djela LXVI, CBI 6, Sarajevo, 1988, 144–154; Mirza Hasan Ćeman, “Res publica Aquarum S...”, u: *Monografija Ilidža*, Općina Ilidža, Sarajevo, 2000, 123–170.

⁴ Salmedin Mesihović, *Dezitijati*, Sarajevo (u rukopisu). Dopunjena verzija doktorske disertacije: *Dezitijati: kulturna i narodnosno-politička zajednica u Iliriku i osvajanja Oktavijanova doba*, Zagreb, 2007, 700.

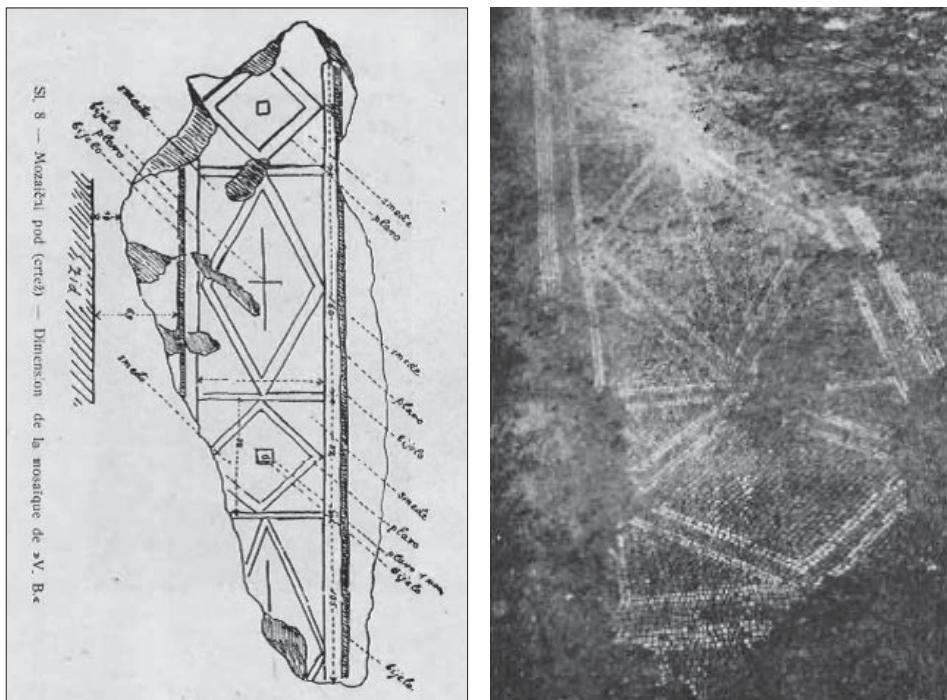
⁵ O Dezitijatima više: I. Bojanovski, *Bosna i Hercegovina u antičko doba*, 144–154; S. Mesihović, *Dezitijati: kulturna i narodnosno-politička zajednica u Iliriku i osvajanja Oktavijanova doba*; Salmedin Mesihović, *Rimski vuk i ilirska zmija. Posljednja borba*, Filozofski fakultet u Sarajevu, Sarajevo, 2011.

gdje spadaju i Dezitijati, bila je poznata po svojoj izrazitoj konzervativnosti u duhovnom pogledu.⁶ Opravdano je vjerovati da je, pored brojnih drugih, ovo bio jedan od glavnih razloga zbog kojeg kršćanstvo nije moglo naći uporište među lokalnim stanovništvom u najranijem periodu svoga postojanja. Stoga, imajući to u vidu, kao i informacije koje pruža, odnosno ne pruža izvorni pisani i arheološki materijal, može se s velikom sigurnošću konstatovati da ne postoje ni najmanje indikacije koje bi afirmativno govorile u prilog prisutnosti kršćanske religije na ovom podneblju prije 313. godine. Ipak, u krajnjem slučaju to opet ne znači da izoliranih pripadnika Isusove vjere definitivno nije bilo, već se to prvenstveno odnosi na nepostojanje organizovanih kršćanskih vjerskih zajednica.

Zato nije nimalo čudno da prvi tragovi kršćanstva na području Sarajeva i njegove bliže okoline datiraju tek iz perioda druge polovine IV stoljeća. Naime, na lokalitetu Carina, u današnjem naselju Marijin Dvor, prilikom iskopavanja 1939. godine koje je poduzela Pravoslavna crkva, pored drugih zanimljivih nalaza iz antičkog perioda posebnu pažnju privlači otkriće podnog mozaika.⁷ Njegove dimenzije bile su 4.20 m x 1.40 m i prostirao se u pravcu istok – zapad. Kvaliteta izrade ovog mozaika bila je na prilično niskom nivou, a to se najbolje vidi po tome što je na pojedinim mjestima isti bio zakrpljen krečnim malterom. Iako je imala jednostavan geometrijski karakter, najzanimljiviji dio ovog umjetničkog djela svakako predstavlja ornamentika. Naime, unutar polja u obliku romba nalaze se prikazi krstova od bijelih tesera.

⁶ O paganskim kultovima u unutrašnjosti rimske Dalmacije, opširno: Enver Imamović, “Interpretatio Romana u odnosu na indigene kultove rimske provincije Dalmacije”, *Prilozi*, Institut za istoriju, Sarajevo, 1975–76, br. 11–12, 13–26; Enver Imamović, “Opći pogled na antičku religiju i kultove na području Bosne i Hercegovine”, *Radovi*, Filozofski fakultet u Sarajevu, Sarajevo, 1976, knj. VIII, 457–484; Enver Imamović, *Antički kulturni i votivni spomenici na području Bosne i Hercegovine*, Veselin Masleša, Sarajevo, 1977; Enver Imamović, “Konzervativizam Ilira jugozapadnog dijela Bosne u odnosu na domaće kultove”, u: *Arheološka problematika zapadne Bosne*, Zbornik, knjiga I, Arheološko društvo Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 1983, 131–144. Također, pregledno: Veljko Paškvalin, “Kultovi u antičko doba na području Bosne i Hercegovine”, *Glasnik Zemaljskog muzeja*, arheologija, nova serija, Zemaljski muzej, Sarajevo, sv. XVIII, 1963, 127–153.

⁷ O nalazima sa lokaliteta Carina (Vasiljeva Bašča), više: Dimitrije Sergejevski, “Arheološki nalazi u Sarajevu i okolici”, *Glasnik Zemaljskog muzeja*, društvene nauke, nova serija, Zemaljski muzej, Sarajevo, 1947, sv. II, 13–27.

Nacrt i fotografija mozaika sa Carine
(prema: Sergejevski, 1947, 23, 24)

Međutim, otkrićem mozaika postavlja se i pitanje samog karaktera objekta u kojem se on nalazio. Sergejevski je i pored fragmentarnog otkrića zgrade nedvosmisleno izrazio mišljenje da je ona iz rimskog perioda.⁸ Ostali sitni nalazi sa tog lokaliteta svakako su mu dali za pravo da iznese takvu tvrdnju.⁹ Đuro Basler ipak je otišao korak dalje, te na temelju otkrića mozaika predložio da sama zgrada u kojoj se on nalazio zapravo predstavlja kasnoantički kulturni objekat, odnosno crkvu i to iz perioda sredine VI stoljeća.¹⁰ Ovakvo mišljenje ipak ostaje dosta

⁸ D. Sergejevski, "Arheološki nalazi u Sarajevu i okolici", 15–16.

⁹ Zanimljiv nalaz sa ovog lokaliteta čini i komad cigle na kojem je ucrtan krst. D. Sergejevski ("Arheološki nalazi u Sarajevu i okolici", 22–23) nije mogao preciznije datirati ovaj ulomak, osim što je iznio činjenicu da se ovakav oblik krsta vidi u crkvama još od IV stoljeća pa dalje.

¹⁰ Đuro Basler, *Arhitektura kasnoantičkog doba u Bosni i Hercegovini*, Veselin Masleša, Sarajevo, 1972, 112–113. Ono što bi možda išlo u prilog Baslerovoj pretpostavci jeste činjenica da je zid bio slabe građe, od lomljenog kamenja i maltera. Naime, većina kasnoantičkih crkava u unutrašnjosti provincije Dalmacije bila je građena uglavnom neuredno i tehnika gradnje je pretežno niske kvalitete. Ipak, kao što je u glavnom tekstu već naglašeno, otkriće dijelova jednog zida premalo je da bi se mogao donijeti neki konkretniji zaključak.

upitno i treba se posmatrati kao samo jedna od mogućih pretpostavki s obzirom da je od dotične zgrade bio iskopan tek jedan zid, što je nedovoljno za definitivno određivanje njene uloge. Vrlo lako je ova supstrukcija mogla biti dijelom neke privatne nastambe ili čak jednog šireg kompleksa poput vile rustike (*villa rustica*), a čiji je vlasnik bio pripadnik kršćanske religije.

Kada je u pitanju datacija objekta, kao i samog mozaika, mišljenja se razlikuju. Basler je na temelju boje i koncepcije ornamenata na mozaiku svrstao nalaze u relativno kasniji period, dok mu je pronađeni novčić cara Justina I (*Flavius Iustinus Augustus*, vl. 518–527. god.) pomogao da predloži preciznije vrijeme nastanka i to oko sredine VI stoljeća.¹¹ Međutim, datiranje nalaza na osnovu jednog novčića prilično je nesigurna metoda, jer su mozaik i objekat u kojem se nalazio mogli imati kontinuitet postojanja jedan duži vremenski period. Isto tako, objekat je mogao biti i napušten do perioda kada se ovaj novčić pojavljuje. Također, ne treba odbaciti pretpostavku da je novčić na lokalitet vrlo lako mogao dospjeti i sasvim slučajno, odnosno da uopće nije povezan s osobama koje su živjele ili obavljale određene funkcije unutar samog objekta. Stoga je u ovom slučaju prihvatljivije mišljenje Irme Čremošnik, koja je mozaik na osnovu tehnike njegove izrade, kao i analogije sa mozaicima iz Ljubljane uvjetno datirala dosta ranije i to u IV stoljeće.¹²

Drugi kasnoantički lokalitet kršćanskog karaktera sa šireg područja grada Sarajeva je Gradac na Ilinjači u Gornjem Kotorcu kod Ilidže. Sam lokalitet ima veoma dug kontinuitet života na njemu i, prema svemu sudeći, čini se da je prvi put naseljen još na prijelazu iz eneolita u starije bronzano doba (oko 1800. god. p. n. e.).¹³ Na osnovu do sada obavljenih istraživanja, može se zaključiti da je naselje na Gracu svoj “život” nastavilo i kroz kasnije periode, od željeznog doba, preko uspostave rimske vlasti, pa sve do kraja kasnoantičkog i početka rano-srednjovjekovnog perioda.¹⁴ Stoga je posve logično što je baš na ovome mjestu

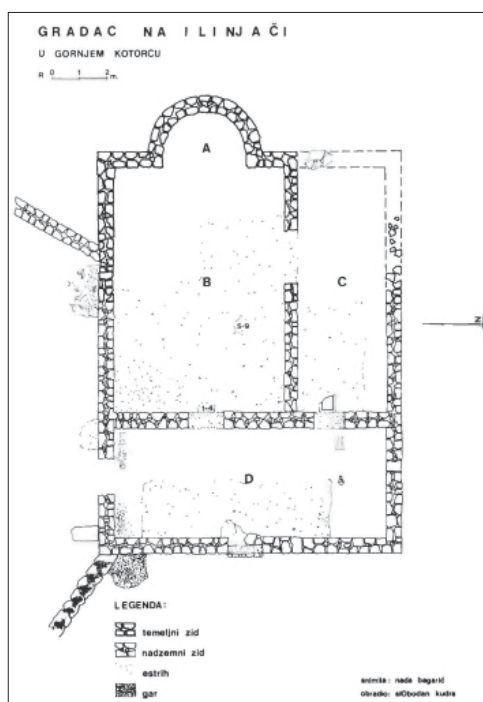
¹¹ Đ. Basler, *Arhitektura kasnoantičkog doba u Bosni i Hercegovini*, 112–113.

¹² Irma Čremošnik, *Mozaici i zidno slikarstvo rimskog doba u Bosni i Hercegovini*, Veselin Masleša, Sarajevo, 1984, 102.

¹³ O prahistorijskom naselju Gradac više u: Alojz Benac, “Gradac Ilinjača kod Kotorca”, *Prilozi za proučavanje istorije Sarajeva*, Muzej grada Sarajeva, Sarajevo, 1963 god. I, knj. I, 25–31; Borivoj Čović, “Novi podaci o praistorijskom naselju “Gradac” kod Kotorca”, *Prilozi za proučavanje istorije Sarajeva*, Muzej grada Sarajeva, Sarajevo, 1966, god. II, knj. II, 9–17.

¹⁴ Značaj lokaliteta je prepoznat od strane najvećeg broja stručnjaka iz historije i arheologije, a mnogi od njih su upravo ovdje smjestili grad Kateru, koji spominje Konstantin Porfirogenet u svom djelu “*De administrando imperio*”. (Vidi: Konstantin Porfirogenit, *Spis o narodima*, u: *Vizantiski izvori za istoriju naroda Jugoslavije*, Tom II, /obr. B. Ferjančić, urednik G. Ostrogorski/, Srpska akademija nauka, Posebna izdanja, knjiga CCCXXIII, Vizantološki institut,

otkrivena jedna kasnoantička crkva, kao najreprezentativniji primjer kršćanske sakralne arhitekture. Crkva je bila sastavni dio jednog većeg kompleksa u sklopu kojeg se nalazio i kasnoantički refugij. Najbolji dokaz za tu činjenicu oslikava njen sjeverni zid, koji je ujedno činio i spoljni dio utvrđenja.¹⁵ Prilikom iskopavanja utvrđeno je da je crkva bila orijentisana u pravcu zapad – istok, a od same građevine otkriveni su narteks, naos sa apsidom, te južna prostorija. Nalazi kamene plastike su prilično siromašni, te je od iste pronađeno svega nekoliko fragmenata različitih stubova i stupića, impost i njegovi manji dijelovi, kao i fragment koji je možda pripadao okviru neke ploče.¹⁶

Nacrt plana kasnoantičke crkve iz Graca u Gornjem Kotorcu
(prema: Fekeža, 1990. Plan II)

knjiga 7, Beograd, 1959, 59, i fusnota 203. Također, vidi recentniji rad: Salmedin Mesihović, “Katera (Kasnoantička i ranosrednjovjekovna utvrda)”, *Hrvatski narodni Godišnjak*, Hrvatsko kulturno društvo Napredak, Sarajevo, 2010, br. 57, 20–29).

¹⁵ K. Topolovac, L. Fekeža, “Gradac (Ilinjača)”, u: *Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine*, Tom III, Zemaljski Muzej, Sarajevo, 1988, 44:15, 105.

¹⁶ Za opis kasnoantičke crkve, kao i prateće nalaze, vidi detaljno: Lidija Fekeža, “Kasnoantičko utvrđenje i crkva na lokalitetu Gradac na Ilinjači u Gornjem Kotorcu kod Sarajeva”, *Glasnik Zemaljskog muzeja*, arheologija, nova serija, Zemaljski muzej, Sarajevo, 1990, sv. 45, 159–163.

Preciznije datiranje crkve donekle je problematično s obzirom da još uvijek ne postoje pouzdani elementi za takvo što. Po načinu i stilu gradnje ona ni po čemu ne odudara od ostalih kršćanskih sakralnih objekata na teritoriju današnje Bosne i Hercegovine. Ipak, prema svemu sudeći, crkva je bila izgrađena ranije nego refugij u čijem se sastavu nalazila od četvrte decenije VI stoljeća.¹⁷ Na to bi ukazivao početak odbrambenog zida koji je naslonjen na sjeverozapadni ugao naosa crkve. Prisustvo tucane opeke u malteru odbrambenog zida govorilo bi u prilog mišljenju da su refugij i crkva građeni u različitim vremenskim periodima. Stoga se čini da je crkva na Gracu u Gornjem Kotorcu izgrađena krajem V ili početkom VI stoljeća, a analogni primjeri ovom otkriću nalaze se na lokalitetima u Dabrinama i Lepenici.¹⁸ Do kada je crkva zajedno sa utvrđenjem uspjela opstati, teško je pouzdano reći. Ipak, debeli slojevi gara na pojedinim mjestima u crkvi nesumnjivo svjedoče da je ona nestala nasilnim putem. Ovaj čin bi se svakako mogao povezati sa avarsko-slavenskom provalom krajem VI i početkom VII stoljeća. Iako rijetka, očigledna je prisutnost ranoslavenskog materijala, što predstavlja sasvim legitiman dokaz o njihovoj prisutnosti na ovom lokalitetu. Možda bi se moglo raspravljati da su paganski nastrojani došljaci nakon osvajanja refugija zapalili crkvu, a nedugo potom kompleks iskoristili za naseljavanje svoga stanovništva.

Na lokalitetu Tekija u Podlugovima kod Ilijaša¹⁹ sasvim slučajno je otkriven odlomak kasnoantičkog kapitela sa abakom, volutama i listovima. Iako je ovako izoliran i fragmentaran nalaz pronađen van konteksta, pa samim time ne može mnogo toga reći o dotičnom lokalitetu zbog samih karakteristika, datacije, kao i mogućih analogija, ipak ga vrijedi uzeti u razmatranje. Na kapitelu se očitava jedan red od osam listova, dok su volute zamijenile geometrijska tijela čudnovatog

¹⁷ L. Fekeža ("Kasnoantičko utvrđenje i crkva na lokalitetu Gradac na Ilinjači u Gornjem Kotorcu kod Sarajeva", *Glasnik Zemaljskog muzeja*, arheologija, nova serija, Zemaljski muzej, Sarajevo, 1990, sv. 45, 164–165) naslanjajući se na ranije Baslerovo mišljenje o utvrđenju na Debelom Brdu (*Arhitektura kasnoantičkog doba u Bosni i Hercegovini*, Veselin Masleša, Sarajevo, 1972, 56), koje je on datirao u vrijeme oko 535. godine, odnosno kada je Dalmacija ponovo bila prisajedinjena Carstvu, gradnju refugija na Gracu smješta u isti period, zaključujući da su oni građeni istovremeno i prema istoj koncepciji. Kao razlog izgradnje ovih utvrđenja Fekeža navodi da je do toga došlo uslijed pomicanja granice Istočnog Rimskog Carstva, a u sklopu njega i provincije Dalmacije, na rijeku Bosnu.

¹⁸ Lidija Fekeža, "Kasnoantičko utvrđenje i crkva na lokalitetu Gradac na Ilinjači u Gornjem Kotorcu kod Sarajeva", *Glasnik Zemaljskog muzeja*, arheologija, nova serija, Zemaljski muzej, Sarajevo, 1990, sv. 45, 165, kao i fusnota 20.

¹⁹ Bez obzira što ovaj prostor konkretno ne pripada urbanoj jezgri grada Sarajeva, on se ipak može smatrati dijelom koje gravitira istom.

i nedefinisanog oblika.²⁰ Ovaj nalaz pripada tipu kapitela koji se naziva kapitel sa dvije zone i porijeklom je iz istočnjačkih krajeva, te je uglavnom bio zastupljen u Konstantinopolisu. Osnovna karakteristika mu je bila da umjesto voluta i heliksa sa kaulisima koji se gube njihovo mjesto između abaka i listova ispunjavaju likovi obično četiri životinjske figure. Koncepcija kod kapitela iz Podlugova je ista, s tim da se na njemu ne mogu pronaći životinjski likovi, već su u pitanju nejasne i teško razumljive figure, što bi se prije svega trebalo pripisati lokalnom utjecaju i umjetnosti. Ova vrsta kapitela datira iz samog kraja V i prve godine VI stoljeća i njihovo trajanje nije bilo dugog vijeka.²¹ Kapitel sa dvije zone pronađen na lokalitetu Tekija ipak nije jedini sa prostora današnje Bosne i Hercegovine. Analogija ovome nalazu može se tražiti u ostacima kasnoantičke bazilike u Dabravinama, gdje je otkriven još jedan ovakav tip kapitela. Na kapitelu iz Dabravina u gornjoj zoni nalaze se četiri ptice raširenih krila, dok donji dio gotovo kompletan nedostaje, s obzirom da je od njega ostao samo dio volute.²² Razlika u ornamentici ova dva kapitela je očigledna, ali je shema zapravo ista. Bazilika u Dabravini, a samim time i pronađeni kapitel, datirana je u sami kraj V ili u prvu polovinu VI stoljeća, što se poklapa sa već spomenutom vremenskom odrednicom kapitela sa dvije zone. Sudeći prema svemu napisanom vezano za kapitel iz Tekije i analogijom sa kapitelom iz Dabravina, postoje ozbiljne indicije da bi se na ovom lokalitetu mogla tražiti kasnoantička crkva ili bazilika. Ipak, činjenica da kapitel nije pronađen *in situ* značila bi da njegova stvarna namjena još uvijek nije definitivno poznata.²³ Zajedno sa kapitelom pronađena je i kvadratična rimska cigla, a oba nalaza bila su ugrađena u zidine slabije konstrukcije čije porijeklo najvjerovatnije datira iz novijeg perioda.²⁴ To bi značilo da je kapitel izmješten iz ruševina originalne građevine, pa zatim iskorišten u sekundarnoj upotrebi, što je inače veoma

²⁰ Dimitrije Sergejevski, "Nove akvizicije odjeljka klasične arheologije Zemaljskog muzeja", *Glasnik Zemaljskog muzeja*, nova serija, Zemaljski muzej, Sarajevo, 1948, sv. III, 182.

²¹ O kapitelima sa dvije zone, više: Rudolf Kautzsch, *Kapitelstudien. Beiträge zu einer Geschichte des spätantiken Kapitells im Osten*, W. De Gruyter, Berlin, 1936, 152 i Tbl. 30, 31, 32.

²² Dimitrije Sergejevski, "Bazilika u Dabravini (Revizija)", *Glasnik Zemaljskog muzeja*, arheologija, nova serija, Zemaljski muzej, Sarajevo, 1956, sv. XI, posebno izdanje, 23. Također: Đuro Basler, *Arhitektura kasnoantičkog doba u Bosni i Hercegovini*, Veselin Masleša, Sarajevo, 1972, 81–82. Ispod volute vjerovatno se nalazio red listova, što je bilo uobičajeno, a isto napisano pravilo prati i kapitel iz Podlugova.

²³ Odlomak kapitela je pronašao Đorđe Balorda, mještani sela Odžak u okolini željezničke stanice Podlugovi, prilikom kopanja zemljišta, a zajedno sa njim je izvadio i kvadratičnu rimsku ciglu. Oba nalaza Balorda je poklonio Zemaljskom muzeju.

²⁴ Dimitrije Sergejevski, "Nove akvizicije odjeljka klasične arheologije Zemaljskog muzeja", *Glasnik Zemaljskog muzeja*, nova serija, Zemaljski muzej, Sarajevo, 1948, sv. III, 182.

česta praksa na ovim prostorima od strane lokalnih stanovnika. Međutim, teško je vjerovati da se izvorni objekat nalazio na nekoj većoj udaljenosti od mjesta pronalaska dijela kapitela, pa bi zbog toga potencijalnu crkvu najbolje bilo tražiti u njegovoj neposrednoj blizini.

(Prema: Sergejevski, 1948, Tbl. VI, sl. 3)

Nakon prezentiranja arheološkog materijala, neophodno je osvrnuti se i na izvorne pisane podatke koji se mogu direktno ili indirektno dovesti u vezu s ovim područjem. Jedini podaci takvog karaktera mogu se izvesti iz Akata salonitanskih sabora, koji su održani 530. i 533. godine u glavnom gradu provincije Dalmacije – Saloni.²⁵ Naime, na saborima kojima je predsjedavao salonitanski nadbiskup Honorije Mlađi

²⁵ Za Akte salonitanskih sabora vidjeti: *Illyrici sacri tomus secundus. Ecclesia Salonitana. A quarto saeculo aere christianae usque ad excidium Salonae. Accessere Vita Diocletiani Imperatoris, Acta Sanctorum ex ejus genere, Marmora Salonitana*, (izd. D. Farlati), Venetiis, 1753, 162–163, 173–174; *Leges ecclesiasticae regni Hungariae et provinciarum adiacentium, opera, et studio Ignatii comitis de Batthyán espiscopi Transilvaniae colectae, et illustratae, Tomus primus*, (izd. I. Batthyány), Albae Carolinae, 1785, 285–293; *Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae*, (izd. I. Kukuljević-Sakcinski), Zagreb, 1874, 195–198; *Thomas Archidiaconus: Historia Salonitana*, (izd. F. Rački), Zagrabiae, 1894, 13–18; *Priručnik izvora hrvatske historije. Dio I. Čest I. (do god. 1107). Uvod, natpisi i isprave*, (izd. F. Šišić), Zagreb, 1914, 157–164; *Historia Salonitana maior*, (izd. N. Klaić), Beograd, 1967, 76–85; *Ispravci i dopune starijoj hrvatskoj historiji. Knjiga I. Izvori (analiza i kritika)*, (izd. S. Gunjača), Zagreb, 1973, 50–56; “Izvori”, u: *Salona Christiana*, (izd. M. Ivanišević), Split, 1994, 159–162; *Akti crkvenih sabora održanih 530. i 533. u Saloni*, (izd. i prev. R. Dodig – A. Škegro), Zagreb, 2008, 13–22.

(*Honorius Iunior*) bio je prisutan Andrija (*Andreas*), biskup bestoenske dijeceze (*Ecclesia Bestoensis*), koji je imao istaknutu ulogu na oba navedena događaja. Pod jurisdikcijom ove dijeceze sasvim sigurno se nalazio i teritorij municipija *Aquae* sa centrom u današnjoj Ilidži, a kome je današnje Sarajevo i njegova šira okolina pripadalo u doba rimske uprave.²⁶ O stanju kakvo je vladalo unutar ove biskupije Andrija lično u svom pismu kaže: “*sicut nuper bestoensis ecclesie scriptum tenentes agnoscimus, que tanto est divino honore comodata, ut non solum oppressis adesse non cogitet, sed nec sue a deo valeat subvenire pressure.*”²⁷ Na osnovu ovoga vidljivo je da se Bestoenska biskupija nalazila u veoma teškoj situaciji, odnosno da siromaštvo nije zahvatilo samo obični puk, već i samu crkvu, jer, kako Andrija navodi, ona nije mogla pomoći ni sama sebi, a pogotovo ne lokalnom stanovništvu. Tome u prilog bi govorile i kasnoantičke crkve sa njenog područja, a koje su građene prilično neuredno, uglavnom manje veličine i veoma često od spolija starijih građevina i paganskih nadgrobnih spomenika. Sve navedeno vrijedi i za ranije obrađene kršćanske sakralne objekte sa prostora sarajevskog kraja. Možda bi se sa vremenom biskupovanja Andrije, čelnog čovjeka bestoenske dijeceze, mogla povezati i gradnja refugija na Gracu u Gornjem Kotorcu, ukoliko bi predložena datacija u četvrtu deceniju VI stoljeća bila tačna. To bi bio jedan od rijetkih direktnih dokaza o građevinskim aktivnostima na području ne samo današnjeg Sarajeva već i kompletnog teritorija bestoenske dijeceze u vrijeme biskupa Andrije.

Zaključak

Kako se može vidjeti na osnovu svega izloženog, jasno je da se kršćanstvo na prostoru šire okoline grada Sarajeva, barem na osnovu do sada poznatih informacija, javlja relativno kasno. Preciznije, kako to arheološki nalazi sugerišu, prvi tragovi uočavaju se tek u drugoj polovini IV stoljeća. Udaljenost od primorskog dijela, odnosno u dobroj mjeri geografska izolovanost, ali i opća nerazvijenost unutrašnjosti provincije Dalmacije, posebno u kulturnom, ali i u infrastrukturnom segmentu, bili su jedni od glavnih razloga za ovakvo stanje. Isto tako, kao jedan od uzroka ne smije se zaboraviti ni općepoznata konzervativnost indigenog stanovništva po pitanju tradicije i autohtonih kultova.

²⁶ O Bestoenskoj biskupiji detaljno: Ante Škegro, *The Bestoen bishopric in the light of prior research*, *Arheološki vestnik*, Slovenska akademija znanosti in umetnosti, Ljubljana, 2005, br. 56, 369–389; Ante Škegro, “Bestoenska biskupija u svjetlu dosadašnjih istraživanja”, u: *Zbornik o Pavlu Anđeliću*, Franjevačka teologija, Sarajevo, 2008, 111–141.

²⁷ *Historia Salonitana maior*, (izd. N. Klaić), Beograd, 1967, 77.

Na osnovu do danas poznatog arheološkog materijala, može se zaključiti da se na prostoru uže i šire okoline Sarajeva nalaze dva lokaliteta na kojima se sasvim sigurno nalaze tragovi kršćanske sakralne arhitekture iz razdoblja kasne antike, te jedan za koji se opravdano pretpostavlja da je istog takvog karaktera. Vremenski raspon između objekata na ta tri lokaliteta iznosi oko stotinu i pedeset godina, što bi sugerisalo da se kristijanizacija na ovom prostoru odvijala sporo i postepeno. Ta činjenica, iako su u pitanju svega dva, odnosno tri lokaliteta, u potpunosti je u skladu sa prethodno navedenim razlozima, zbog čega je kršćanstvo sporo napredovalo u unutrašnjosti provincije Dalmacije. Pronađene građevine sa prostora Sarajeva uklapaju se u opći karakter kasnoantičkih crkava iz unutrašnjosti provincije Dalmacije, odnosno teritorija današnje Bosne i Hercegovine. To se prije svega odnosi na njihovu veličinu, koja je uglavnom manjih dimenzija, a zatim i tehniku gradnje s obzirom da su sagrađene prilično neuredno, uglavnom od spolija starijih objekata i paganskih nadgrobnih spomenika.

Sve ove građevine sa prostora Sarajeva najkasnije od kraja V stoljeća nalazile su se pod jurisdikcijom jedne veće crkvene administrativne teritorije, a koja se ogledala u vidu Bestoenske biskupije. U pisanim izvorima ostao je sačuvan spomen biskupa Andrije, do danas jedinog poznatog crkvenog poglavara ove dijeceze. Andrija međutim nije bio samo značajan za svoju dijecezu i njeno lokalno stanovništvo, već je imao istaknutu ulogu i na provincijskim crkvenim saborima održanim u Saloni 530. i 533. godine. Na osnovu njegovog pisma o kojem govori salonitanski nadbiskup Honorije Mlađi na Saboru iz 530. godine, jasno je da se Andrijina biskupija nalazila u veoma teškoj situaciji i to ne samo obično stanovništvo koje je grcalo u siromaštvu već i sama crkvena organizacija. Bez obzira na to, čini se da za njegovo vrijeme na prostoru Sarajeva postoji potvrda o građevinskim aktivnostima i to na lokalitetu Gradac, a gdje je izgrađen kasnoantički refugij u koji je inkorporirana već od ranije postojeća crkva.

AN ADDITION TO THE KNOWLEDGE OF THE EARLIEST HISTORY OF CHRISTIANITY IN THE WIDER TERRITORY OF THE CITY OF SARAJEVO

Summary

Information we have so far show that Christianity in the wider territory of the city of Sarajevo developed relatively late. More precisely, archaeological finds suggest that the first traces were observed in the second half of the 4th century. One of the main reasons was the distance from the littoral region, i.e. geographic isolation to a large extent, as well as the general lack of development of the inland of the province of Dalmatia, especially the development of the cultural and infrastructural segment. Moreover, we must not forget the general conservativeness of the indigenous population in terms of tradition and autochthonous cults.

The archaeological material we have until today leads us to the conclusion that the wider and narrower territory of the city of Sarajevo holds two sites that most certainly contain the traces of Christian sacral architecture from the period of Late Antiquity, as well as one site that most certainly can be assumed to be such a type of building. The time span between the objects at these three sites is about 150 years, suggesting that the process of Christianization in this territory was slow and gradual. This fact is entirely in line with the aforementioned reasons why Christianity progressed slowly in the interior of the province of Dalmatia. The discovered buildings in the territory of Sarajevo coincide with the general appearance of the churches from Late Antiquity in the inland of the province of Dalmatia, i.e. the territory of present-day Bosnia and Herzegovina. This particularly refers to their smaller dimensions, construction methods as they were constructed in a quite a sloppy manner, mostly made of spolia from older buildings and pagan tombstones.

Until the end of the 5th century, all of these buildings from the territory of Sarajevo were under the jurisdiction of one of the largest ecclesiastical administrative territory, the Diocese of Bistue. Written records mention Bishop Andrija,

who has been known as the only leader of this diocese. However, Andrija was not only important for his diocese and its local population, but his role was prominent in the Salonitan councils from 530 and 533 AD. Based on one of his letters, addressed by Salonitan Archbishop Honorius the Younger at the council in 530 AD, it is obvious that this diocese was in a very serious situation, as both general population and church organization were caught in a poverty trap. Nevertheless, there are corroborations of construction activities during his time in the territory of Sarajevo, the site of Gradac, where a refugium from Late Antiquity was incorporated into an already existing church.